

**Лівобічна і правобічна валентна позиція
субстанціальних синтаксем у романах О.Гончара**

Анатоція. У статті розглянуто функціональні особливості субстанціальних синтаксем у художньому тексті. Визначено основну лівобічну і правобічну валентну позицію у реченнєвих конструкціях.

Ключові слова: валентність, субстанціальна синтаксема, дієслівний предикат, мінімальна синтаксична одиниця, реченнєва конструкція.

Аннотация. В статье рассмотрены функциональные особенности субстанциальных синтаксем в художественном тексте. Определена основная левосторонняя и правосторонняя валентная позиция в конструкциях предложения.

Ключевые слова: валентность, субстанциальная синтаксема, глагольный предикат, минимальная синтаксическая единица, конструкция предложения.

Annotation. The article describes the functional features of substantial syntax in a fiction. The main left and right position of the valence in the construction of the proposal.

Key words: valence, substantial syntaxem, verb's predicate, minimal syntactical unit, the construction of sentence.

Постановка проблеми. Сучасний етап мовознавчих досліджень характеризується посиленою увагою до проблематики семантико-синтаксичної структури речення. Дослідження семантики компонентів реченнєвих конструкцій, з'ясування його семантико-синтаксичної будови і взаємозв'язку власне-синтаксичної і семантичної структур активізує вивчення основних аспектів речення. З-поміж синтаксичних одиниць розмежовуються, з одного боку, мінімальні синтаксичні одиниці, що функціонують як компоненти речення або словосполучення, і, з другого боку, синтаксичні одиниці-конструкції, у межах яких визначаються мінімальні синтаксичні одиниці. Вивчення компонентів семантико-синтаксичної структури речення продовжує привертати увагу сучасних лінгвістів. Семантичні і функціональні особливості субстанціальних синтаксем неодноразово розглядалися у мовознавстві, проблематику цих компонентів семантико-синтаксичної структури речення досліджували, використовуючи функціональний підхід [11; 1; 2; 3; 4; 5; 7; 10], однак їх вивчення і надалі залишається *актуальним*. Всебічне обґрунтування

функціональних особливостей субстанціальних синтаксем у мовному плані вирішує проблематику функціональної синтаксичної теорії і визначає її спрямованість на розв'язання різноманітних синтаксичних явищ. Метою нашого дослідження є розгляд лівобічної і правобічної валентної позиції субстанціальних синтаксем у реченневих конструкціях. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: розглянути семантичну структуру речення; проаналізувати лівобічну і правобічну валентність дієслівного предиката; дослідити ієрархічні відношення субстанціальних синтаксем у реченневих конструкціях.

Формально-граматичну (власне-синтаксичну) структуру речення складають синтаксичні зв'язки і виділювані на основі синтаксичних зв'язків члени речення. І.Р. Вихованець підкреслює, що семантична структура речення формується одиницями семантичної природи. Компонентами семантичної структури звичайно виступають слова як компоненти двох видів – предикати і не предикати. На предикатних і непередикатних знаках ґрунтується вся система мови, що відображається в особливостях семантичної поведінки і в характері їх синтаксичного функціонування [33, с.25]. У системі мови предикатні знаки (слова) – це компоненти речення із значенням ознаки. Типовою формою предикатних знаків виступають дієслова, прикметники, прислівники. На відміну від предикатних, непередикатні знаки (слова) є компонентами із значенням речі (предмета). Семантичні ознаки не предикатних імен ґрунтуються на речовності (реальній предметності) позначуваних ними об'єктів. На думку І.Р.Вихованця, відмінність між предметом, з одного боку, і властивістю або відношенням, з другого боку, становить базу для розрізнення не предикатних і предикатних імен [Там само, с.26].

Про сутність предметних значень досить чітко висловився С.Д.Кацнельсон: "Предметні значення, або поняття, характеризуються передусім тим, що вони відображають матеріальні предмети і містять у силу цього в собі загальну категоріальну ознаку предметності (не "граматичної" або "фіктивної", а "реальної") [52, с.135].

Як для предикатних імен конститутивна сема "ознака", так і для непередикатних - сема "речовість (предметність)" визначають категоріальний статус цих знаків. І.Р.Вихованець у глибинній структурі речення розрізняє три типи знаків: 1) непередикатні знаки (знаки речей); 2) предикатні знаки (знаки ознак); 3) предикатно-непередикатні знаки (знаки ознак і речей у їх єдності) [33, с.29].

З семантико-синтаксичного боку мінімальна синтаксична одиниця (синтаксема, яка визначається на основі семантико-синтаксичних відношень) виступає як носій нечленованого в межах синтаксичного рівня мови значення (елементарна синтаксема) і як носій ускладненого значення (неелементарна синтаксема) [32, с.16].

У структурі сучасної української мови необхідно розрізняти лівобічну і правобічну валентність предиката. Лівобічна валентність предиката репрезентована суб'єктним субстанціальним компонентом, який необхідний як для одновалентних предикатів, так і для предикатів, що характеризуються багатовалентністю.

У системі мови закріпилося відповідне місце суб'єктного субстанціального компонента. Як правило, він стоїть перед предикатом, і тому ми можемо визначати лівобічну валентність предиката. Наявність суб'єктної синтаксеми у лівобічній позиції притаманна всім предикатам сучасної української мови, напр.: *Правда, ...**він** ніяковіє вдоволено (с.618); Ліза всміхається (с.606); .... **він** (Заболотний) посміхнувся (с.596); Мина всміхається вперше (с.537); Заболотний сміється (с.471); Ліза повеселіла (с.468); Друг мій усміхається (с.387); Та з іншого дух би геть, а Роман сміється (с.351); Вони придрімнули (с.582); З Кириком ми зустрінемося в обідню пору (с.54)*. Виняток становлять лише дієслова з нульовою валентністю, у яких лівобічна суб'єктна валентність є лексично не вираженою, напр.: *З-під обр'ю помітно **світає**, наче там відкривається кінець якогось величезного тунелю (с.43); Густим присмерком заволокло дорогу й ліси, **потемніло** навколо... (с.247); Давно вже **розвиднилось** (с.75); На ранок **забіліло** до самих*

обріїв, **морозно** стало та **лунко**, й здалеку долинуло те, до чого вони тут цілий день і ніч дослухалися (с.280); **Вдарило, застугоніло, та як!** (с.280); Давно вже **розвиднилося** (с.357); З-під обрію помітно **світає** (с.320); -**Ні, таки дніє**, - каже Заболотний (с.323); **Зблиснуло в хмарах, зблиснуло** грізно (с.249).

Помічено, що у досліджуваному творі іноді лівобічна субстанціальна суб'єктна синтаксема займає нетипову для неї (правобічну) позицію, напр.: **Не думали ми там про вічність** (с.49); Давно вже **промчав** своїм рисаком чваньковитий **Кишка** (с.53); По-сестриньському **дивиться Надька** на нас (с.59); ... ось так **різонула** маленька наша **богиня** (с.249); ... **мучилась Тамара** (с.589); ... **не заскніла** його бойова **подруга** серед тих тягучих екватор них буднів (с.580); Вискливив гострим вибухом **переповнився ефір** (с.390); **Свіжа й барвиста стоїть** наша степова **Мадонна** під яблунею ... (с.245); ... нам навстріч **бурхає** водяна **курава** (с.250); Збоку траси, зігнувшись, **стоїть людина, точніш, подобизна її, скорцюблений знак питання** (с.250). У творах досить обмежена кількість конструкцій, у яких лівобічна валентність дієслівного предиката є лексично не вираженою, напр.: **Привезли замерзлого до сільради, склали документ про нещасну пригоду, належним чином заактували і мольберт, і фарби** ... (с.246); **Озирнувся до мене повеселілий** (с.249); **Порвало небо** (с.249); **Вчився в коледжі, хоч і не довчився** (с.251); ... (вона) **квіти любить** (с.333). Лівобічну позицію суб'єктної синтаксеми звичайно оформлює називний відмінок.

Правобічні іменникові компоненти диференціюються на такі синтаксеми: об'єктну, адресатну, інструментальну (знаряддя або засіб дії), локативну (початковий пункт руху, шлях руху і кінцевий пункт руху). Наявність певної правобічної іменникової синтаксеми залежить від валентності предиката:

1) двовалентні предикати характеризуються правобічною позицією об'єкта або локатива, напр.: - **А як Ліда витримала дорогу?** (с.552); ... **Заболотний схмурює брови** (с.308);... **чула Тернівщина (пісні)** (с.417); **(Ти) спіймаєш коника-стрибунця** (с.331); ... **я підшукую потрібне слово** (с.359);

2) тривалентні предикати – позицією об'єкта, адресата або інструменталія, напр.: *Даровано **вам плашту** унікальну (дублікатів нема) (с.614); За нами затримки не буде, понахилившись, вибираємо, подаємо **їй стебла** найкращі (с.404); Що добрий козак мав звичай подарувати своїй **дівчині стрічку** (с.404); Цілими ватагами вештаються цигани ... заляскують батіжками, запально сперечаються б'ють **шкапину кулаками** під ребра...(с.93); **Карточку** оту подаруйте (**мені**) (с.290);*

3) чотиривалентні предикати – позицією об'єкта, адресата, інструменталія або локатива, нар.: *Якось ми їхали з дорослими **до млина** (с.66); Іноді, коли Надька, вбрана по-святковому, в туго заплетених косах вінком, вимитих перед тим в канупері та любистку, приходять **до крамниці** купити сірників і солі(с.87); ... ми вийшли з **машини** (с.495);); ... вона із своїм Дударевичем вийшла **із висотного ліфта** (с.622); **Хто там іде (вулицею)** (с.543); **Що** якось гордовито пройшла **уподовж вітрини** (с.633); **Йдуть у неділю побіля школи** (с.505); **Отже, йдемо ми з Кириком степом** (с.489);*

4) п'ятивалентні предикати – позицією об'єкта, інструменталія і локатива, напр.: *Вже вирішено було обома сім'ями їхати **на берег океану (машиною)** (с.600); Соня поїхала **на південь раніше (поїздом)** (с.577); **Лечу ж на чорний континент (літаком)** (с.640); **Тільки хай не летить над Бермудами (літаком)** (с.635); **Якось** летимо з нею **на Париж (літаком)** (с.605); Цілою кавалькадою летіли **на південь (літаком)** (с.597); **Давно вже промчав своїм рисаком чваньковитий Кишка, що розводить у себе на хуторі породистих коней** (с.53); **Ми неодмінно заїдемо (машиною) в Артек** (с.с.534); **Вона летіла із Сонею-сан із Токіо (літаком)** (с.533);*

5) шестивалентні предикати – позицією об'єкта, адресата і локатива, напр.: *Надька **яблук** запашних та волоських **горіхів** винесе (**тобі**) (с.394); **Степ** несе **нам** свою ... **тишу** (с.561); **Що несе нам** оця хмара **з боку океану?** (с.520); **Бджоли завтра тобі** ще принесуть (с.410); ... носили **йому** з усього світу*

багатства (с.409); *Це все він бджіл твоїх намовляє, щоб більше носили (меду)(йому)* (408); *Справжнього білого банта винесе з хати* (с.337);

б) семивалентні предикати – позицією об'єкта, адресата, інструменталія і локатива, напр.: *Книжок із собою привіз (велосипедом)* (с.406); *Цього червоного латиша батько Кирика привіз з-під Перекопу (поїздом)* (с.334); *Що вдень і вночі перевозять вантажі (вантажівками) на далекі відстані* (с.322); *Якогось (Заболотний) привіз перепела (із тернівщанської балки)* (с.560); *От слона торік привезли з Таїланду (до зоопарку)* (с.617).

З романів О.Гончара видно, що автор найбільше користується дієслівними предикатами, які потребують обмежену кількість субстанціальних синтаксем. Правобічні позиції відповідних компонентів позначають непрямі відмінки. Залежачи від семантичного навантаження предиката, кількість керованих предикатом правобічних іменникових компонентів може визначатися по-різному, однак не всі правобічні позиції заповнені відповідними синтаксемами, особливо, це стосується полівалентних предикатів. В українській мові предикат характеризується лівобічною і правобічною валентністю. Кількість правобічних субстанціальних синтаксем може бути різною, тоді як лівобічна позиція репрезентована однією суб'єктною позицією субстанціальної синтаксеми.

У конкретному значенні лівобічна і правобічна валентність є постійною величиною для предиката, хоча це не означає, що всі валентності, потенційно закладені в його семантиці, виражаються спеціальними синтаксемами в поверхневій структурі речення. У кожному конкретному випадку реалізуються лише ті необхідні субстанціальні синтаксеми, актуалізації яких потребує відповідний предикат. Цей закріплений мовною системою порядок розташування лівобічних і правобічних компонентів у мовленні зазнає різних модифікацій. Лівобічна і правобічна валентність предиката відбиває структуру мови, а не мовлення, і звичайно лівобічні і правобічні компоненти у реченнєвій мовленнєвій конструкції можуть переміщатися.

Література

1. Андерш Й.Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською.- К.: Наук. думка, 1987.- 191 с.
2. Вихованець І. Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення.- К.: Наук. думка, 1983.- 219 с.
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови.– К.: Наук. думка, 1992.– 224 с.
4. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
5. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка.– М.: Добросвет.: 2000.– 832с.
6. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: монографія. – Донецьк, 2001. – 662 с.
7. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление.- Л.: Наука, 1972.- 216 с.
8. Масицька Т.Є. Граматична структура дієслівної валентності. – Луцьк: Вид-во ВДУ, 1998.– 208 с.
9. Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій: Монографія. – Луцьк: Ред.-вид. Від. „Вежа” ВДУ ім.Лесі Українки, 2001. – 340 с.
10. Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке.- М.: Высш. шк., 1978.- 258 с.
11. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса.– М.: Прогресс, 1988.- 654с.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

Гончар О.Т. Твоя зоря: Роман. – К.: Дніпро, 1980. – 326 с.

Гончар О.Т. Твори: В 7-и т. – Т.7: Собор: Роман; Твоя зоря: Роман. – К.: Дніпро, 1988. – 656 с.